

Rozdział I. Stowarzyszenia działkowców na ziemiach polskich w ujęciu historycznym

I.1. Uwagi ogólne

Przed omówieniem aktualnych przepisów określających organizację ogrodów działkowych i pozycję prawną stowarzyszeń działkowców warto prześledzić proces kształtowania się zasad wspólnego wykorzystywania gruntów na cele ogrodów działkowych. Dla prowadzonych w dalszej części pracy rozważań szczególnie interesujące jest ustalenie rozwiązań przyjmowanych w okresie spontanicznego rozwoju form wspólnego korzystania z gruntów przez działkowców poprzedzającego przymusową likwidację samodzielnych towarzystw ogrodów działkowych, co nastąpiło w 1949 r. (rozdz. I.3). Doświadczenia pierwszych dziesięcioleci funkcjonowania organizacji działkowców pozwalają dostrzec powody, dla których były one zawiązywane oraz sposób, w jaki kształtowały się pierwotnie więzi prawne pomiędzy właścicielami nieruchomości, stowarzyszeniami prowadzącymi ogrody działkowe a użytkownikami działek. Formalnoprawna perspektywa badania historii ruchu działkowego pozwala skoncentrować się na zagadnieniach związanych ze sposobem kształtowania stosunków prawnych w organizacjach tworzonych w celu prowadzenia ogrodów działkowych.

Również analiza rozwiązań zaadaptowanych dla organizacji ogrodów działkowych w latach 1949–2013 przynosi spostrzeżenia przydatne dla dalszych rozważań (rozdz. I.4). Mimo że wdrożono wówczas model centralnego zarządzania ogrodami, który nie przystaje do współczesnych wymagań demokratycznego państwa prawa, to zasady korzystania z gruntów przeznaczonych na ten cel zachowały swoją wcześniejszą specyfikę, co pośrednio potwierdza wnioski prezentowane w dalszej części niniejszej pracy. Cenne poznawczo są również konkluzje wynikające z negatywnej oceny modelu obowiązującego do 2013 r. sformułowane w kolejnych orzeczeniach TK.

Dla ukazania charakteru współczesnych ogrodów działkowych warto też krótko wspomnieć o szerszych zjawiskach społecznych, które poprzedzały ich powstanie i wpłynęły na ich rozwój (rozdz. I.2).

I.2. Geneza współczesnych ogrodów działkowych

Już w epoce przedprzemysłowej przy skupiskach ludności nieposiadającej własnej ziemi wydzielano na jej potrzeby grunty służące prowadzeniu upraw warzywno-owocowych. Tradycja podmiejskich ogrodów dla mieszczan oraz zbiorowych zagonów dla biednych sięga wiele wieków wstecz¹. Zapisy historyczne na temat takich ogrodów na ziemiach polskich datowane są na XVII w.²

Postępująca w XVIII i XIX w. industrializacja i masowe przenoszenie się ludności ze wsi do miast powodowały rosnący popyt na żywność i wzrost jej cen, a zarazem wpływały na zwyczaje i sposób spędzania czasu przez ludność miejską. Oddawanie ziemi w celach upraw warzywno-ogrodowych pracownikom najemnym żyjącym w bardzo trudnych warunkach w miastach i na ich przedmieściach zaczęło być postrzegane wówczas nie tylko jako działalność społeczna mająca ułatwić wyżywienie warstw robotniczych, lecz także jako sposób na kształtowanie postaw moralnych i społecznych użytkowników działek. Dostrzegano pozytywne skutki zarówno zdrowotne, jak i społeczne zaangażowania w uprawy ogrodnicze całych rodzin. W tamtym okresie ogrody zakładane i prowadzone były przez filantropów (niekiedy wspólnoty parafialne lub miejskie), którzy angażowali się w ten sposób w akcje dobroczynne na rzecz warstw najuboższych³. Grunty przeznaczone na uprawy tego typu dzielone były

---

¹ Zob. *L.K. Netczuk*, Historia ogrodnictwa i ruchu działkowego na ziemiach polskich. Zarys problematyki badań i studiów źródłowych, w: *Biuletyn Informacyjny Polskiego Związku Działkowców* 2016, Nr 5, s. 47–48; *W. Lubawy*, Historia ogrodów, s. 9; także: *P. Gregorczyk*, Dwa wieki tradycji, <http://pzd.pl/artykuly/20406/188/Dwa-wieki-tradycji.html>; dostęp: 31.7.2022 r.) oraz *Brief History of Allotments in England*, <https://bkthisandthat.org.uk/brief-history-of-allotments-in-england>; dostęp: 31.7.2022 r.).

² *L.K. Netczuk*, Historia ogrodnictwa, s. 48–49.

³ Tego rodzaju działalność opisywał w pierwszej połowie XIX w. *G. Aikin*, No. II. Cottage Allotments, *Transactions of the Society, Instituted at London, for the Encouragement of Arts, Manufactures and Commerce*, 1831–1832, vol. 49, part I, s. 14–17; Zob. też *K. Neumann*, Allotment Gardens and Allotment Gardeners Through the Ages – From Gardens for the Poor to Factor of Wealth in Urban Culture of a Country, *International Seminar of the Office International Berlin*, 22–25 August 2013, http://www.jardins-familiaux.org/pdf/_englisch.pdf; dostęp: 8.5.2015 r., s. 19–20. Procesy te przedstawiają też: *H. Weckwerth*, *Znaczenie i korzyści ogrodów działkowych*

na wiele stosunkowo niewielkich parceli udostępnianych potrzebującym najczęściej na podstawie umów dzierżawy⁴. Stosunki dzierżawy miały jednak charakter indywidualnej relacji pomiędzy właścicielem gruntu a użytkownikiem i nie wiązały się z tworzeniem jakichkolwiek organizacji czy form współdziałania użytkowników działek. Cele dzierżawy były jedynie produkcyjne⁵. Jeśli określone były zasady użytkowania działek, to wyznaczane one były zwykle przez właściciela i określały obowiązki użytkownika działki (w tym niezwiązane bezpośrednio z korzystaniem z działki), których musiał on dochować dla zachowania prawa korzystania z gruntu⁶. Tego rodzaju uprawy, mimo że – tak jak późniejsze działki – również dotyczyły niewielkich parceli i zaspakały częściowo zbliżone potrzeby – nie były jeszcze ogrodami działkowymi w formie, jaką znamy obecnie.

Tym, co wyróżnia zapoczątkowany w drugiej połowie XIX w. współczesny ruch działkowy, jest połączenie praktyki prowadzenia upraw ogrodniczych z ideą zdrowego trybu życia, wypoczynku na świeżym powietrzu, należytego wychowania dzieci, a także koncepcją wspólnego realizowania tych celów przez użytkowników działek. Proces ten początkowo inspirowany był przez społeczników, spośród których najbardziej znanymi byli – w Niemczech – dr *Ernst Hausschild* (zakładający tzw. ogródki schreberowskie⁷), a we Fran-

---

dla miasta i jego mieszkańców, w: *F. Gospodarczyk, J. Weber, M. Siewniak* (red.), *Kształtowanie, pielęgnacja i ochrona zieleni miejskiej Wrocław 1999*, s. 85–89; *A. Pawlikowska-Piechotka*, *Tradycja ogrodów*, s. 14–17 oraz *W. Lubawy*, *Historia ogrodów*, s. 15, a także *P. Divínová*, *Zahrádkové osady*, s. 14.

⁴ Wielkość działki miała to znaczenie, że zgodnie z założeniami osób oddających grunty pod takie uprawy, działka nie powinna odciągać użytkownika od jego codziennej pracy, miała też ona mieć charakter socjalny, tj. zaspokajając potrzeby własne użytkownika, a nie służyć prowadzeniu przez niego działalności zarobkowej (co niewątpliwie nastąpiłoby przy większej skali działalności ogrodniczej) – zob. *W.D.C. Cooper*, No. III. Cottage Allotments, *Transactions of the Society, Instituted at London, for the Encouragement of Arts, Manufactures, and Commerce, 1834–1835*, vol. 50, part II, s. 19.

⁵ *G. Aikin*, No. II. Cottage Allotments, s. 14–17; *L.K. Netczuk*, *Historia ogrodnictwa*, s. 47 i n., *B.K.*, *Brief History of Allotments in England*, <https://bkthisandthat.org.uk/brief-history-of-allotments-in-england>; dostęp: 31.7.2022 r.).

⁶ *G. Aikin*, No. II. Cottage Allotments, s. 17; *H. Bonnavaud*, *France: The future of allotment*, s. 14.

⁷ Nazywane tak dla upamiętnienia dr. *Daniela Schrebera* (zm. 1861 r.), który propagował wśród miejskich dzieci i młodzieży zdrowy tryb życia i gimnastykę pod gołym niebem, i w tym celu postulował zakładanie ogrodów działkowych. Najstarszy ogród „szreberowski” powstał w 1865 r. w Lipsku.

cji – ksiądz *J. Lemire* i notariusz *M. Renaudin*⁸. Do zrealizowania tych celów ogródki były starannie projektowane i oparte na przemyślanym planie funkcjonalno-przestrzennym⁹. Za istotne uważano np. by w ogrodach działkowych, poza indywidualnymi działkami, tworzyć też odpowiedniej wielkości tereny przeznaczone na zbiorowy wypoczynek i sport, obejmujące place zabaw dla dzieci, fontanny, trawniki i ławeczki, budynki pełniące funkcje sal zebrań, wspólnej jadalni¹⁰.

Ówczesny format ogrodów działkowych służył już zatem nie samym uprawom, ale również wielu innym celom. Szczególnie podkreślano „dobroczynność aktywnego wypoczynku na świeżym powietrzu, do którego obligują zajęcia ogrodnicze, rozwijania szacunku dla świata przyrody wśród dzieci i młodzieży, kształtowania postaw społecznych, umiejętności współpracy”¹¹. Kooperacyjny charakter ogrodów miał stwarzać „spoiwo społeczne w środowisku wspólnych interesów działkowców, zacierając różnice społeczne między różnymi kategorjami pracowników-sąsiadów”¹². Produkcja ogrodnicza była już tylko środkiem realizacji tych założeń, a nie celem samym w sobie¹³, choć zyskiwała szczególne znaczenie w okresach kryzysów ekonomicznych i wojen, kiedy występowały niedobory żywności, a wiele osób pozostawało bez pracy¹⁴.

Charakterystyczne dla współczesnego ogrodnictwa działkowego jest szczególne zaangażowanie się w funkcjonowanie ogrodów samych użytkowników działek. Stali się oni nie tylko biernymi adresatami pomocy, lecz wzięli odpo-

---

⁸ *A. Pawlikowska-Piechotka*, *Tradycja ogrodów*, s. 16; *W. Lubawy*, *Historia ogrodów*, s. 21; *E. Jankowski*, *Dzieje ogrodnictwa*, s. 411.

⁹ *K. Gryniewicz-Balińska*, *Historyczne Ogrody działkowe Wrocławia jako element planowego systemu zieleni miejskiej*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 2015, t. 60, z. 1, s. 46.

¹⁰ *H. Weckwerth*, *Znaczenie i korzyści ogrodów*, s. 86–90.

¹¹ *A. Pawlikowska-Piechotka*, *Tradycja ogrodów*, s. 15 i 18.

¹² O tak zdefiniowanych i propagowanych celach ruchu działkowego patrz m.in. *Manifest Związku Naturalnego Sposobu Życia i Leczenia – za A. Pawlikowską-Piechotką*, *Tradycja ogrodów*, s. 13–22; a także *E. Jankowski*, *Dzieje ogrodnictwa*, s. 411–413; *Z. Grzegorzewski*, *Opis projektu ustawy o ogrodach działkowych*, *RPEiS* 1933, Nr 13(1), s. 221–223; *S. Wilczyński*, *Ogródki działkowe jako zagadnienie społeczne*, *Poznań* 1927, s. 3–4, 11–24; *Z. Kossowski*, *Ogrody działkowe we Włocławku i okolicy*, *Życie Włocławka i okolicy* 1929, Nr 10, podobnie *Kurowski*, *Ogrodnictwo działkowe jako czynnik społeczny*, *Śląski Działkowiec* 1935, Nr 17, s. 190–193, <https://www.sbc.org.pl/dlibra/show-content/publication/edition/130382?id=130382>; dostęp: 30.10.2018 r.

¹³ Pierwsze ogródki „szreberowskie” zakładane były dla dzieci; w ogrodach tych obok placów i boisk do zabaw wydzielano dzieciom kawałki gruntu pod uprawy. Dopiero sukces tych działań skłonił organizatorów i rodziców do powiększenia ogrodów o działki dla dorosłych, a następnie do samorganizowania działkowców w stowarzyszenia (Ogrodnictwo działkowe w świetle faktów historycznych, *Śląski Działkowiec* 1936, Nr 12, s. 221–223).

¹⁴ Zob. więcej: *W. Lubawy*, *Historia ogrodów*, s 10–11 i 26.

wiedzialność za ich prowadzenie. Na takich właśnie założeniach opierał się jeden z pierwszych ogrodów działkowych utworzony w latach 60. XIX w. w Lipsku, gdzie działki zostały zorganizowane przez rodziców wokół wspólnego placu zabaw dla dzieci i młodzieży¹⁵. Wraz ze wzrostem popularności ogrodów użytkownicy działek zaczęli zawiązywać – czy to z inicjatywy własnej¹⁶, czy też społeczników¹⁷ lub władz miejskich¹⁸ – formalne zrzeszenia mające na celu krzewienie idei ogrodnictwa działkowego oraz tworzenie i zagospodarowywanie ogrodów. Jak pisał u zarania II Rzeczypospolitej *W. Kubik*, „zwiedzając w ciągu kilkunastu lat różne ogrody robotnicze za granicą, stwierdziłem, że tajemnicą powodzenia jest połączenie się robotników w związki, stowarzyszenia lub kółka, które popierając zasadę współdzielczości, starają się razem o działki robotnicze, nasiona, nawozy, przyrządy i urządzenia”¹⁹.

Dość szybko idea ogrodów działkowych znalazła uznanie u władz miejskich oraz pracodawców, co zaowocowało przekazywaniem towarzystwom działkowców gruntów na te cele²⁰. Część miast podejmowała się również przystosowywania terenów, formując działki, alejki i place do wspólnej rekreacji, doprowadzając do nich wodę²¹.

Wpływ na utrwalenie się nowych funkcji ogrodów oraz zasad ich zagospodarowania miało wydłużenie okresów dzierżawy oraz dopuszczenie posadowienia na nich trwalszych budynków (altan). Umożliwiło to większe związanie działkowców z wykorzystywanym przez nich gruntem oraz zachęcało ich do poważniejszych inwestycji. Działki mogły nabrać dzięki temu charakteru rekreacyjnego, a ich użytkowanie stało się formą spędzania wolnego czasu, a nie jedynie sposobem na polepszenie bytu rodziny przez tanie pozyskanie uprawianej żywności²².

---

¹⁵ *A. Pawlikowska-Piechotka*, Tradycja ogrodów, s. 15; *E. Jankowski*, Dzieje ogrodnictwa, s. 411.

¹⁶ *W. Lubawy*, Historia ogrodów, s. 19 i n.

¹⁷ Przykład ogrodu działkowego w Lipsku w Niemczech zob. *A. Pawlikowska-Piechotka*, Tradycja ogrodów, s. 15 oraz ogrodu w Grudziądzu; <http://kapielesloneczne.pl/tl/Historia-Ogrodu.htm>; dostęp: 2.6.2019 r.).

¹⁸ *Z. Kossowski*, Ogrody działkowe.

¹⁹ *W. Kubik*, Warzywne ogrody na działkach, Lwów 1918, s. 20.

²⁰ *E. Jankowski*, Dzieje ogrodnictwa, s. 413; *A. Pawlikowska-Piechotka*, Tradycja ogrodów, s. 20–21.

²¹ *S. Wilczyński*, Ogródki działkowe, s. 4–6; *W. Lubawy*, Historia ogrodów, s. 12 i n.

²² Wpływ wydłużenia okresów dzierżawy dla popularności ogrodów był powszechnie podkreślany – zob. np. *E. Jankowski*, Dzieje ogrodnictwa, s. 413–415; *W. Lubawy*, Historia ogrodów, s. 16; *M. Kuropatwińska*, Ogródki i ogrody działkowe, w: *Województwo lubelskie a ogrody działkowe*, Lublin 1935, s. 7. Zob. też *K. Neumann*, Allotment Gardens, s. 18 i n.; *H. Bonnavaud*, France: The future of allotment, s. 14.

W 1927 r. liczbę działek w ogrodach działkowych w Europie szacowano na ponad milion: najwięcej było ich w Niemczech – 407 000, Danii – 156 000, Anglii – 60 000²³. Szybki rozwój i popularność, a także dostrzegane przez państwo korzyści społeczne tej formy spędzania czasu doprowadziły do wprowadzenia w wielu państwach Europy w pierwszych dekadach XX w. prawodawstwa regulującego zasady przeznaczenia gruntów na ogrody działkowe oraz zasady ochrony ich trwałości²⁴. Również w Polsce prowadzono dyskusje na ten temat i pracowano nad projektem ustawy regulującej działanie ogrodów działkowych, prace te jednak przerwała wojna²⁵.

W efekcie w pierwszej połowie XX w. ogrody działkowe stały się na terenie Europy jednym z charakterystycznych elementów zagospodarowania gruntów miejskich i podmiejskich, włączanym do planów rozwoju miast, a dla ich mieszkańców „cenionym miejscem rekreacji i wypoczynku rodzinnego – i to dla wielu grup społecznych, bez względu na ich status materialny, wykształcenie i pozycję zawodową”²⁶. Nie budziło już wówczas wątpliwości, że ogród działkowy to nie tylko zespół wielu autonomicznych działek, ale zorganizowana całość, obejmująca też wykorzystywane wspólnie tereny i urządzenia, zarządzana zwykle przez organizację, której członkiem był każdy posiadacz działki²⁷. Z tej przyczyny postrzegane są one jako „część historii i tradycji nowożytnej cywilizacji miejskiej”²⁸.

---

²³ A. Pawlikowska-Piechotka, *Tradycja ogrodów*, s. 20.

²⁴ Np. w Republice Weimarskiej – ordynacja z 31.6.1919 r. o ogródkach działkowych i dzierżawie działek (Die Kleingarten- und Kleinpachtlandordnung vom 31. Juli 1919 (Reichsgesetzbl., S. 1371), w Anglii i Walii – ustawa z 1.8.1908 r. o małych gospodarstwach i ogrodach działkowych [The Smallholding and Allotment Act 1907 (1908 CHAPTER 36 8 Edw 7), Irlandii – ustawa z 6.3.1926 r. o nabywaniu gruntów na cele ogrodów działkowych (Acquisition of Land (Allotments) Act, 1926 (S.I. No 8 of 1926)].

²⁵ Postulat przyjęcia ustawy przedstawił już w 1927 r. S. Wilczyński (S. Wilczyński, *Ogródki działkowe*, s. 24). Projekt takiej ustawy omówiony został w 1933 r. przez Z. Grzegorzewskiego (Z. Grzegorzewski, *Opis projektu*, s. 221–223). Jeden z projektów ustawy, opisany poniżej, dołączony został do publikacji W. Lubawego wydanej w 1939 r. (W. Lubawy, *Historia ogrodów*, s. 15).

²⁶ A. Pawlikowska-Piechotka, *Tradycja ogrodów*, s. 9–14.

²⁷ M. Kuropatwińska, *Ogródki i ogrody*, s. 7.

²⁸ A. Pawlikowska-Piechotka, *Tradycja ogrodów*, s. 9.

I.3. Okres samoistnego rozwoju ogrodów działkowych i zrzeszeń działkowców w Polsce do roku 1949

I.3.1. Okres przed odzyskaniem polskiej państwowości

Ogrody działkowe na terenie Polski zaczęły rozwijać się jeszcze w warunkach podziału kraju między zaborców, a przyczyny ich powstawania i popularności były podobne do tych w innych krajach europejskich.

Za najstarszy polski ogród działkowy współczesnego typu uznaje się najczęściej²⁹ ogród Kąpiele Słoneczne w Grudziądzu, utworzony w 1897 r. przez Towarzystwo Naturalnego Sposobu Życia, powstałe z inicjatywy lekarza i dietetyka dra J. Jalkowskiego³⁰. Na początku XX w. powstały podobne ogrody działkowe w Bydgoszczy (1903 r. Ogród Swoboda)³¹, Chorzowie (1905 r. Ogród w Królewskiej Hucie)³², w Poznaniu (1906 r. Ogród im. Karola Marcinkowskiego)³³, w Katowicach (1909 r. Ogród Kościuszki) oraz w Rudzie Śląskiej (1910 r.) i w Giszowcu (1910 r.)³⁴. W 1907 r. zorganizowano pierwszy ogród działkowy w Warszawie przy ul. Odyńca³⁵. Tworzenie w owym czasie ogrodów działkowych na terenach zamieszkiwanych przez Polaków zależało od

---

²⁹ Niekiedy podaje się starsze przykłady ogrodnictwa działkowego w Polsce, wskazując na historię ogrodu działkowego w Koźminie Wielkopolskim, który wyewoluował z dzierżawnych ogrodów miejskich funkcjonujących jako forma pomocy najuboższym mieszczanom (zob. np. *L.K. Netczuk*, Historia ogrodnictwa, s. 47 i n.), niemniej jednak w prowadzeniu tych ogrodów nie uczestniczyły jeszcze współczesne zrzeszenia samych działkowców i miały one głównie produkcyjno-socjalny charakter.

³⁰ *J. Kowalski*, Czasopisma działkowe, s. 97, Tak *E. Kondracki*, Rodzinne ogrody działkowe w miastach dzisiaj i jutro – wyzwania i funkcje, w: *B.J. Gawryszewska* (red.), Ogród za oknem. Przyszłość ogrodów działkowych w miastach, Sztuka ogrodu sztuka krajobrazu 2015, Nr 3(13), Warszawa 2015, s. 25; *M. Madejewska*, Rodzinny Ogród Działkowy „Kąpiele słoneczne” w Grudziądzu, w: *K. Kowalska* (red.), Jak powstawały ogrody działkowe? Prace konkursowe, Warszawa 2011, s. 14–15.

³¹ Pełna nazwa pierwotna: *Schreibersgarten-Freiheit, gegründet im Jahre 1903*, <http://swoboda-bydgoszcz.pl/historia/>; dostęp: 2.6.2019 r.

³² Pełna nazwa pierwotna: *Schreibergartenverein eingetragene Genossenschaft mit beschränkter Haftpflicht*, Königshutte O/S – zob. poz. 5 wykazu TOD zamieszczonego na końcu książki.

³³ *W. Lubawy*, Historia ogrodów, s. 10.

³⁴ *A. Pawlikowska-Piechotka*, Tradycja ogrodów, s. 23.

³⁵ <http://www.rod-rakowiec.pl/wp-content/uploads/2017/02/historia.pdf>; dostęp: 12.11.2022 r.

uwarunkowań politycznych danego zaboru. Najwięcej ogrodów przed I wojną światową powstało na terenach ówczesnych Niemiec, niejednokrotnie były to jednak ogrody zakładane i użytkowane jedynie przez Niemców³⁶.

Przykładem takiego ogrodu był założony w 1905 r. ogród działkowy w miejscowości Królewska Huta (*Königshütte*) – obecnie część Chorzowa, która przyłączona została do Polski w 1922 r. Miasto to miało charakter niemiecki, a ogród założony został przez etnicznych Niemców. Szczególna była też forma prawna, którą działkowcy wybrali do założenia i prowadzenia wspólnego przedsięwzięcia – była to bowiem spółdzielnia o nazwie Stowarzyszenie Przyjaciół Ogródków Spółdzielnia z ograniczoną odpowiedzialnością w Królewskiej Hucie (*Schrebergartenverein eingetragene Genossenschaft mit beschränkter Haftpflicht, Königshutte*). Wraz z przyłączeniem miasta do Polski zmieniły się władze stowarzyszenia, a z działek zaczęły korzystać Polacy³⁷. Głównymi celami spółdzielni było wydzierżawianie gruntów pomiędzy członków „celem ich doskonalszej uprawy” oraz „troska około fizycznego i duchowego wychowania dzieci”. Mimo że organizacja ta działała w formie spółdzielni, to praktyka jej działalności nie odbiegała od funkcjonowania towarzystw ogrodów działkowych będących stowarzyszeniami. Ze swojej zasadniczej działalności nie uzyskiwała ona zysków (dochód przynosiło jedynie wydzierżawienie gruntu pod prowadzoną na terenie ogrodu restaurację), jej aktywność koncentrowała się wokół administrowania ogrodem i wydzierżawiania działek członkom³⁸.

Całkowicie inne cechy miało utworzone w 1905 r. Towarzystwo Ogródków Robotniczych i prowadzone przez nie ogrody. Działało ono na terenie Królestwa Polskiego pod zaborem rosyjskim, gdzie zakładanie ogrodów stało się możliwe na skutek ogłoszenia w 1906 r. (na fali tymczasowych reform po rewolucji 1905 r.) ukazu cara Mikołaja II „O tymczasowych przepisach o stowarzyszeniach i związkach” (*Временные правила об обществах и союзах*), li-

---

³⁶ Tak było np. w przypadku ogrodu prowadzonego po I wojnie światowej przez Towarzystwo Ogrodu Działkowego Przyroda w Poznaniu, założonego pierwotnie w 1914 r. jako *Schebengarten* dla rodzin niemieckich. Początkowo jedynie niektórzy z zatrudnionych do urządzania ogrodu Polacy otrzymali małe działki dla swoich potrzeb, jednak w latach następnych na wydzielonym terenie zaczęły gospodarować polskie rodziny, zajmując w 1918 r. praktycznie cały teren, zob. więcej <http://www.poznan.pzd.pl/ogrody.php?body=article&name=100-lecie-rod-no-wa&lang=pl>; dostęp: 2.6.2019 r.

³⁷ Wprowadzono do statutu nawet postanowienie mówiące o tym, że: „członkiem może być każdy Polak, który jest w posiadaniu praw obywatelskich” (§ 4 statutu spółdzielni).

³⁸ Zob. akta archiwalne spółdzielni dostępne pod sygnaturą wskazaną pod poz. 7 wykazu TOD zamieszczonego na końcu książki.

beralizującego regulacje prawne dotyczące zrzeszeń. Towarzystwo Ogródków Robotniczych zarejestrowane zostało w rejestrze stowarzyszeń Guberni Warszawskiej w kwietniu 1909 r. Zakładało ono ogrody robotnicze w różnych miastach, a jednym z nich był pierwszy ogród działkowy w Lublinie, który rozpoczął działalność w 1909 r. Celem Towarzystwa było udzielanie pomocy niezamożnym rodzinom przez oddanie im do użytku ogrodów owocowych, kwiatowych i warzywnych, zwiększanie produktywności kraju, rozpowszechnianie wiedzy teoretycznej i praktycznej w dziedzinie ogrodnictwa (§ 1 statutu). Towarzystwo organizowało ogrody, zarządzało nimi i oddawało do korzystania położone na nich działki na cele upraw ogrodowych. Towarzystwo miało za zadanie nie tylko umożliwienie osobom ubogim pozyskiwania pożywienia z upraw ogrodniczych, ale też kształcenie ich wiedzy i umiejętności praktycznych w zakresie ogrodnictwa oraz np. czytania. Umowy z działkowcami zawierane były wyłącznie na czas określony i przewidywały zakaz podnajmu oraz zakaz sprzedaży owoców uzyskanych z upraw, co podkreślało ich socjalny charakter. Towarzystwo to, założone przez Polaków, nie zrzeszało jednak użytkowników działek, lecz osoby zaangażowane – z racji pełnionych funkcji i posiadanego majątku – w działalność dobroczynną. Statut Towarzystwa nie wiązał w żaden sposób członkostwa w stowarzyszeniu z prawem do używania działki³⁹. Z tego też względu podmiot ten i prowadzone przez niego ogrody nie mogą być zakwalifikowane do kategorii stowarzyszeń ogrodowych, analizowanych w dalszej części pracy.

Ogrody działkowe tworzone przed I wojną światową na terenie Galicji nie były wspierane przez państwo, ich rozwój zależał jedynie od „dobrej woli i ofiarności dobroczynnych jednostek”⁴⁰. W okresie wojny liczba takich ogrodów znacznie się zwiększyła, tworzone je głównie w celach aprowizacyjnych miast, miały one jednak często charakter niezorganizowany i tymczasowy⁴¹.

I.3.2. Okres II Rzeczypospolitej

I.3.2.1. Uwagi ogólne

W momencie odzyskania niepodległości idea ogrodów działkowych w Polsce miała swoich zwolenników przede wszystkim na terenach byłego zaboru

---

³⁹ Zob. poz. 56 wykazu TOD.

⁴⁰ W. Kubik, *Warzywne ogrody*, s. 29.

⁴¹ W. Lubawy, *Historia ogrodów*, s. 9.

pruskiego. Szybko jednak, dzięki zaangażowaniu lokalnych aktywistów⁴², zaczęła się ona upowszechniać w pozostałych częściach kraju. W *Lubawy* wskazywał przy tym, że w latach 20. XX w. społeczno-ekonomiczne znaczenie ogrodów działkowych było mniejsze, nie było bowiem dużego bezrobocia i większą rolę odgrywały względy rekreacyjno-rodzinne⁴³. Zmienił to kryzys lat 30. i bardzo duży wzrost bezrobocia, skutkujący ubóstwem znacznej części społeczeństwa⁴⁴. Wówczas też zaczęto uzyskiwać dzierżawę działek na dłuższe okresy czasu, co umożliwiło związanie użytkowników z wykorzystywanym przez nich gruntem oraz zachęcało ich do poważniejszych inwestycji w jego zagospodarowanie. Była to istotna zmiana, gdyż początkowo na działkach nie wznoszono altan, po pierwsze ze względu na krótkie okresy dzierżawy, po drugie z powodu zakazów zawieranych wcześniej w umowach⁴⁵.

Od samego początku powstawanie ogrodów działkowych było ściśle związane z tworzeniem lokalnych Towarzystw Ogrodów Działkowych, „które postawiły sobie za zadanie tworzenie ogrodów działkowych dla dobra tych wszystkich, którzy przebywając w ciasnych, niezdrowych mieszkaniach pragnęli mieć dużo słońca i świeżego powietrza”⁴⁶. Towarzystwa Ogrodów Działkowych zakładały więc i administrowały ogrodami, a sposób zarządzania nimi „opierał się na zasadach demokracji i samorządności”⁴⁷. Generalną zasadą był wybór zarządu TOD spośród samych działkowców, niekiedy jednak w ich skład wchodziły też inne osoby, np. właściciel gruntów, na których prowadzony był ogród⁴⁸, burmistrz lub przedstawiciele miasta wspierającego powstawanie ogrodów działkowych⁴⁹. Członkowie Towarzystw angażowali się

---

⁴² Zob. np. przytaczana praca *W. Kubika* (*W. Kubik*, *Warzywne ogrody*, 7–10, 19–31); zob. też także opis historii tworzenia ogrodów działkowych w Polsce, w tym w poszczególnych województwach *W. Lubawego* (*W. Lubawy*, *Historia ogrodów*, s. 13 i n.).

⁴³ *W. Lubawy*, *Historia ogrodów*, s. 15.

⁴⁴ *A. Pawlikowska-Piechotka*, *Tradycja ogrodów*, s. 28 i 30.

⁴⁵ *E. Jankowski*, *Dzieje ogrodnictwa*, s. 413.

⁴⁶ *W. Lubawy*, *Historia ogrodów*, s. 10.

⁴⁷ *A. Pawlikowska-Piechotka*, *Tradycja ogrodów*, s. 21 i 24; *Z. Kossowski*, *Ogrody działkowe*, s. 5; *S. Wilczyński*, *Ogródki działkowe*, s. 18.

⁴⁸ Tak np. w statucie Stowarzyszenia Ogródków Działkowych w Środzie – zob. poz. 6 wykazu.

⁴⁹ Np. zgodnie ze statutem Towarzystwa Ogródków Działkowych we Lwowie (poz. 53 wykazu) do 20-osobowego zarządu tego Towarzystwa wchodziło 2 delegatów miasta Lwowa dysponujących prawem sprzeciwu wobec uchwał Zarządu, o których ważności w przypadku takiego sprzeciwu decydowało Walne Zgromadzenie Członków Towarzystwa. Dodatkowo wybór Zarządu stawał się prawomocny z chwilą zatwierdzenia go przez magistrat miasta Lwowa, a w razie niezatwierdzenia przeprowadzano nowe wybory. Zgodnie ze statutem Towarzystwa Ogródków Działkowych w Krośniewicach (poz. 51 wykazu) w skład 7-osobowego Zarządu wchodziło z urzędu

we wspólne inicjatywy takie jak: prowadzenie działki wzorcowej, szkolenia ogrodnicze, budowa boisk i pawilonów do wspólnego użytku.

Tworząc stowarzyszenia, działkowcy korzystali z prawa koalicji gwarantowanego im w art. 108 Konstytucji z 17.3.1921 r.⁵⁰ Wolność zrzeszeń deklarował również art. 5 ust. 2 Konstytucji z 1935 r.⁵¹ Do czasu wydania rozporządzenia z 27.10.1932 r. – Prawo o stowarzyszeniach⁵² TOD działały na podstawie właściwych przepisów państw zaborczych, przy uwzględnieniu fragmentarycznych polskich regulacji, dotyczących głównie zasad rejestracji⁵³. Po wejściu w życie ww. aktu nastąpiła masowa rejestracja TOD jako stowarzyszeń zarejestrowanych, o których mowa w Rozdziale III tegoż rozporządzenia⁵⁴.

Początkowo stowarzyszenia działkowców były tworzone samodzielnie i nie czerpały z wcześniej ustalonych wzorców, jednak wkrótce działania konsolidujące ruch działkowy (założenie związków ogólnopolskich oraz okręgowych), a także zaangażowanie w powstawanie ogrodów władz miejskich i Funduszu Pracy, spowodowało wypracowanie w miarę jednolitego modelu funkcjonowania. W efekcie, poza szczególnymi przypadkami oryginalnej regulacji postanowień statutowych, dostrzec można kopiowanie rozwiązań organizacyjnych i powielanie treści statutów przez kolejno rejestrowane towarzystwa ogrodów działkowych. Zaobserwować można też pewne, nie przesądzające wszakże o istocie modelu, odrębności pomiędzy statutami organizacji funkcjonujących na terenie poszczególnych dawnych zaborów. Zostaną one opisane poniżej.

Wyjaśnić tu trzeba, że rozważania te wynikają z analizy 60 statutów towarzystw prowadzących ogrody działkowe w Polsce utworzonych przed 1949 r. Ich wykaz wraz z wskazaniem danych jednostek archiwalnych zamieszczony

---

4 przedstawiciele miasta: burmistrz lub jego delegat, członek Magistratu, opiekun społeczny oraz kierownik plantacji miejskich.

⁵⁰ Dz.U. Nr 44, poz. 267 ze zm. Zgodnie z przepisem Konstytucji: „Obywatele mają prawo koalicji, zgromadzania się i zawiązywania stowarzyszeń i związków. Wykonanie tych praw określają ustawy”.

⁵¹ Dz.U. Nr 30 poz. 227. Przepis ten stanowił, że: „Państwo zapewnia obywatelom możliwość rozwoju ich wartości osobistych oraz wolność sumienia, słowa i zrzeszeń”.

⁵² Dz.U. Nr 94, poz. 808 ze zm.

⁵³ Zob. na temat regulacji prawa koalicji w ustawodawstwie państw zaborczych obowiązujących na terenie Polski do 1932 r. – *J. Langrod*, *Polskie prawo o stowarzyszeniach. Uwagi krytyczne*, Kraków 1934, s. 1–22; *P. Suski*, *Stowarzyszenia w prawie polskim*, Warszawa 2002, s. 19–20 oraz s. 13–19.

⁵⁴ Zob. protokół Nadzwyczajnego Walnego Zebrania Towarzystwa Ogródków Działkowych im. H. Sienkiewicza w Poznaniu z 3.3.1934 r., na którym podjęto decyzję o rejestracji stowarzyszenia prowadzącego ogród od wielu lat na podstawie dotychczasowych przepisów (poz. 44 wykazu TOD).

jest na końcu tej książki⁵⁵. W badaniach wykorzystano również statuty stowarzyszeń tworzonych po wojnie, w tym po wydaniu dekretu z 25.6.1946 r. o ogrodach działkowych⁵⁶, który – co do zasady (z drobnym wyjątkiem wynikającym z art. 12 i 13 tegoż dekretu) – nie wpływał na treść statutów TOD. Ponadto zastrzec należy, że część statutów przedwojennych stowarzyszeń dostępna jest jedynie w wersji odtworzonej po wojnie w toku ich wtórnej rejestracji (o czym w dalszej części pracy).

1.3.2.2. Cele TOD

Zasadniczym celem TOD było zaspokojenie potrzeb ich członków związanych z funkcjonowaniem ogrodu działkowego i korzystaniem z działek. Jak wskazywano w publikacjach popularyzujących ruch działkowy: „działkowcy z jednej kolonii tworzą «Towarzystwo», które załatwia wszystkie sprawy, związane z prowadzeniem kolonii, oraz udziela swym członkom wskazówek i porad fachowych przy uprawie działek”⁵⁷. Cele te różnie były jednak opisywane w statutach tych organizacji.

Zwykle jako podstawowy cel towarzystw działających na terenie Małopolski wskazywano „zakładanie ogrodów działkowych i zarządzanie nimi”, a dodatkowo m.in. pomoc członkom przy organizowaniu i utrzymaniu działek, szerzenie wiedzy ogrodniczej, utrzymywanie działek i ogrodu w możliwie wysokiej kulturze oraz budzenie zamiłowania do przyrody. Pośród celów wymieniano również organizowanie półkolonii dla dzieci i utrzymywanie współżycia towarzyskiego członków. Konsekwentnie jako środki działania wskazywano dzierżawienie gruntów państwowych, gminnych i prywatnych (niekiedy dodatkowo deklarowano też nabywanie gruntów na własność), urządzanie na tych gruntach ogrodów działkowych i wykonywanie w tym celu potrzebnych urządzeń, a także wydzierżawianie swoim członkom działek „na ogródki”.

Na Śląsku cele TOD były określone ogólnie jako „wspieranie sprawy ogródków działkowych”, natomiast fakt tworzenia i zarządzania ogrodem, w tym określania regulaminów ogrodowych, wyrażania zgody na przeniesienie na inną osobę prawa korzystania z działki, wynikał z dalszych postanowień

---

⁵⁵ Wykaz wymienia dodatkowo (poz. 60) przywołane w dalszej części pracy Towarzystwo Osiedle Ogród w Junikowie (wraz z wskazaniem danych archiwalnych), mimo że formalnie nie prowadziło ono ogrodu działkowego.

⁵⁶ Dz.U. Nr 34, poz. 208 ze zm.

⁵⁷ Broszura Okręgowego Związku Towarzystw Ogrodów Działkowych w Warszawie zatytułowana: Kilka słów o ogrodach działkowych, Warszawa 1937, s. 4.

statutu określających szczegółowe formy działania organizacji oraz kompetencje ich organów. Również w Łódzkiem tworzenie ogrodów i zarządzanie nimi było wskazywane w statutach bądź jako cel, bądź jako sposób realizacji celów TOD.

Stosowane w Wielkopolsce wzory statutu towarzystw ogrodów działkowych dość często nie odnosiły się do zakładania i prowadzenia ogrodów działkowych⁵⁸. Powtarzająca się najczęściej w tamtym rejonie formuła celu stowarzyszenia mówiła, że „celem stowarzyszenia jest szerzenie wiedzy ogrodniczej i należyte utrzymywanie działek ogrodowych oraz budzenie zamiłowania do przyrody”. Nie oznaczało to, że towarzystwa tak definiujące swoje cele statutowe nie były zaangażowane w zarządzanie ogrodem i pozyskiwanie terenów na ten cel, świadczy o tym bowiem powszechna praktyka ich działania⁵⁹. Zarządzanie ogrodem przez stowarzyszenie rejestrowe było warunkiem uzyskania dotacji ze środków Funduszu Pracy na cele ogrodów dla bezrobotnych⁶⁰.

Niezależnie od przywołanych różnic w konstrukcji statutów stowarzyszeń działkowców z poszczególnych regionów Polski generalną zasadą działania TOD – wyznaczającą pośrednio też jego cel – było wydzierżawianie od właściciela nieruchomości przeznaczonej na ogród, a następnie oddawanie swoim członkom do używania odpowiednio wydzielonych na tej nieruchomości działek na podstawie umowy dzierżawy⁶¹. Jednocześnie towarzystwo przeznaczało

---

⁵⁸ Choć były i przypadki przeciwne – np. Towarzystwo Ogródków Działkowych przy „Bielniakach” w Poznaniu (poz. 50 wykazu) lub Towarzystwo Ogródków Działkowych im. X Arcybiskupa Leona Przyłuskiego przy parafii sołackiej w Poznaniu (poz. 48 wykazu), Towarzystwo Ogrodu Działkowego i Hodowli Drobnych Inwentarzy im. B. Chrobrego we Wronkach (poz. 15 wykazu), Towarzystwo Ogrodu Działkowego i Hodowli Drobnych Inwentarzy im. Dr K. Marcinkowskiego w Poznaniu (poz. 16 wykazu), Stowarzyszenie Ogródków Działkowych w Środzie (poz. 6 wykazu), Towarzystwo Ogrodu Działkowego im. Trzeciego Maja w Poznaniu (poz. 27 wykazu), Towarzystwo Ogrodu Działkowego im. Św. Marcina w Poznaniu (poz. 33 wykazu).

⁵⁹ Np. mimo braku wskazania, jako celu zarządzania ogrodem – Towarzystwo Ogródków Działkowych przy Parku 3 Maja w Ostrowie Wielkopolskim (poz. 49 wykazu) zajmowało się utrzymaniem ogrodu „w możliwie wysokiej kulturze” oraz tworzyło i ubezpieczało urządzenia wspólne ogrodu, a Towarzystwo Osiedla Działkowego i Hodowli Drobnych Inwentarzy im. Ks. Skorupki wydzierżawiało od osoby prywatnej grunty na cele ogrodu (poz. 57 wykazu). Potwierdza to także A. Pawlikowska-Piechołka, *Tradycja ogrodów*, s. 24, czy Broszura Okręgowego Związku Towarzystw Ogrodów Działkowych w Warszawie, *Kilka słów*, s. 4.

⁶⁰ Warunki szczegółowe dotowania ogrodów działkowych dla bezrobotnych – Załącznik do pisma Funduszu Pracy F.P.Nr9753/III.Sp/35 (Archiwum Narodowe w Krakowie, Zespół: 29/420/0 Wojewódzkie Biuro Funduszu Pracy w Krakowie – Seria: bezpośrednio w zespole).

⁶¹ Wyjątkowe były sytuacje odmiennie, jak np. przypadek Towarzystwa Ogrodu Działkowego im. St. Przybyszewskiego w Poznaniu (poz. 32 wykazu), którego członkiem stawał się „każdy

część nieruchomości na użytek wspólny. W sposób najbardziej bezpośredni powyższy sposób działania wyrażały statuty śląskich TOD – np. statut Towarzystwa Ogrodów Działkowych w Katowicach przy ul. Raciborskiej wskazywał, że: „Towarzystwo bierze w dzierżawę jako dzierżawca główny od władz zakładów przemysłowych i właścicieli prywatnych odpowiednie tereny na ogrody działkowe i oddzierżawia je swoim członkom i przeprowadza w tym celu odpowiednie urządzenia np. opłotowanie itp.”⁶².

Zgodnie z charakterystyką współczesnego ruchu działkowego we wszystkich badanych statutach towarzystw ogródków działkowych, prócz celów związanych *stricte* z prowadzeniem ogrodów i uprawą działek, deklarowano również cele dodatkowe, takie jak: budzenie zamiłowania do przyrody, szerzenie wiedzy ogrodniczej, organizowanie wycieczek i półkolonii letnich dla dzieci, pielęgnowanie wychowania fizycznego i moralnego młodzieży, dążenie do podniesienia poziomu etycznego i moralnego członków, czy utrzymywanie współżycia towarzyskiego członków. Jak podkreślał *W. Lubawy*, to czy z punktu widzenia użytkowników przewagę uzyskiwało gospodarcze, czy wypoczynkowe wykorzystanie ogrodów działkowych, zależało jedynie do lokalnych warunków⁶³.

Zaznaczyć jednocześnie należy, że pod koniec lat 30. oraz po wojnie, próbowano niekiedy rozszerzać zakres działalności towarzystw ogrodów działkowych również na ogrody przydomowe – stanowiące własność ich użytkowników (zob. np. zmiany wprowadzone do statutu Towarzystwa Ogródków Działkowych w Chrzanowie w 1947 r.⁶⁴). W takich przypadkach członkami towarzystwa stać się mogły również osoby niedzierżawiące działek, lecz będące ich właścicielami. Nie był to jednak trend powszechny. Inną inicjatywą było planowane objęcie aktywnością Towarzystw również budowy tzw. osiedli działkowych, co wiązać się miało z oddawaniem działek nie tylko pod uprawy ogrodniczo-warzywne, ale też pod budowę domów i przyznawaniem tym członkom gruntów „na podstawie prawa wieczystej dzierżawy”⁶⁵. Propozy-

---

dzierżawca ogródka działkowego z chwilą podpisania umowy dzierżawnej ze spółdzielnią budowlano-mieszkaniową Polskich Urzędników Państwowych w Poznaniu”.

⁶² Zob. poz. 7 wykazu TOD.

⁶³ *W. Lubawy*, Historia ogrodów, s. 9.

⁶⁴ Poz. 46 wykazu TOD.

⁶⁵ Inną inicjatywą było tworzenie stowarzyszeń łączących idee ogrodnictwa z tworzeniem osiedli i prowadzeniem upraw ogrodniczych przez właścicieli domów jednorodzinnych (zob. np. statut Towarzystwa Osiedle Ogród w Junikowie – poz. 60 wykazu) – jednak cel tych organizacji był zasadniczo inny niż cel stowarzyszeń zrzeszających działkowców, albowiem nie wiązał się z oddawaniem przez stowarzyszenie działek do korzystania swoim członkom, a członko-

cje takie zamieszczano m.in. we wzorcowych statutach towarzystw ogródków działkowych rozpowszechnianych po wojnie przez organizacje zrzeszające stowarzyszenia działkowców⁶⁶. Pomysły te nie zyskały jednak na popularności, a wobec likwidacji niezależnych stowarzyszeń działkowców w 1949 r. i przekazania istniejących ogrodów pod zarząd Zrzeszenia Pracowniczych Związków Zawodowych (Komisji Centralnej Związków Zawodowych) zostały całkowicie odrzucone.

1.3.2.3. Członkostwo w TOD i jego związanie z dzierzawą działki

Inną charakterystyczną cechą ówczesnych TOD był ścisły związek pomiędzy członkostwem (zwyczajnym, nazywanym też czynnym) a dzierzawą działki w ogrodzie prowadzonym przez daną organizację. Najczęściej bez uzyskania statusu członka danego towarzystwa niemożliwe było korzystanie z działki, niekiedy związek ten przebiegał w przeciwnym kierunku. W statutach stowarzyszeń małopolskich związek pomiędzy nabyciem członkostwa a możliwością korzystania z działki wyrażony był przez wskazanie, że realizują one swoje cele przez wydzierżawianie działek swoim członkom oraz że członkami czynnymi są osoby dzierzawiące działkę w prowadzonym przez towarzystwo ogrodzie działkowym⁶⁷. W tym wypadku warunkiem decyzji Zarządu TOD o podpisaniu umowy dzierzawy działki było wcześniejsze lub równoczesne przyjęcie w poczet członków zwyczajnych towarzystwa. Statuty stowarzyszeń w Wielkopolsce regulowały tę kwestię przeciwnie, albowiem stosownie do ich treści, członkiem danego towarzystwa stawał się „każdy dzierzawca ogródka działkowego z chwilą podpisania umowy dzierzawnej”⁶⁸.

---

stwo w takim stowarzyszeniu było jedynie wyrazem zainteresowań danej osoby i nie miało na celu uzyskania działki ogrodniczej.

⁶⁶ Zob. dodatek do Rocznika Działkowca 1946.

⁶⁷ Zob. np. statuty Towarzystwa Gorlickie Ogrody Działkowe (poz. 6 wykazu), Towarzystwa Ogrodu Działkowego w Oświęcimiu (poz. 11 wykazu), Towarzystwa Ogrodu Działkowego w Bochni (poz. 37 wykazu), Towarzystwa Ogrodu Działkowego w Leszczynach (poz. 41 wykazu), Towarzystwa Ogrodu Działkowego w Olkuszu (poz. 10 wykazu) czy Towarzystwa Ogrodu Działkowego Płaszów w Krakowie (poz. 8 wykazu). Statut Towarzystwa Ogródków Działkowych we Lwowie (poz. 53 wykazu) przewidywał, że: „Członkiem czynnym Towarzystwa staje się każdy użytkownika ogródka działkowego z chwilą przydzielenia mu tegoż przez Towarzystwo, a przestaje być członkiem z chwilą odstąpienia ogródka”.

⁶⁸ Zob. np. statuty Towarzystwa Ogrodu Działkowego i Hodowli Drobno Inwentarza im. B. Chrobrego we Wronkach (poz. 15 wykazu), Towarzystwa Ogrodu Działkowego i Hodowli Drobno Inwentarza im. Dr K. Marcinkowskiego w Poznaniu (poz. 16 wykazu), Stowarzyszenia Ogródków Działkowych w Środzie (poz. 6 wykazu), Towarzystwa Ogrodu Działkowego i Hodowli